

ԲԵՆԵՍԻՐԵԿԵՆ

ԻՈԹԱՆՊՈՒԼԻ

Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

14^{րդ} ԵՒ 15^{րդ} ԳԱՐԵՐՈՒՆ

Վիեննայի Մխիթարիանց թ. 336 ձեռագիրը (Քերականության եւ Հուժուժն Եւայ-եայ վարդապետի) ունի հետեւեալ յիշատակարանը.

Արդ եղև գրաւ գրութեան սորա ի յաւ-խարհս Թուաց ի քալախս Կոստանդինուպո-լիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի, ձեռամբ Աստուածատու արքեպիս ի քվականիս ՊԹ (1360) ... (1):

Համանուն եկեղեցի մը յիշուած է նաեւ Անկիւրիոյ Կարմիր վանքին թ. 284 ձեռագրին (Յայի Նչեցիի Քերականության եւ Մեկնութիւն Քերականին) յիշատակարանին մէջ. Գրիշը՝ Ստեփանոս Կըսէ.

Գրեցաւ ի քուիմ Հայոց ՊԹ (1361) ի Կոստանդնուպոլիս, ի մօս ի Ղալաղան, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի ... (2):

Այս Ս. Սարգիս եկեղեցին, որ գոյութիւն ունէր Խաթանպոլի գրաւումէն առաջ, տարբեր է Գում-Դափուի համանուն եկեղեցիէն, որուն մասին տես Վ. Յ. Թորգոմեան, Սեբե-Ձեւդէի Քեփեղեքեան Ստամբուլ Պատմութիւն, էջ 8, 50, 51, 147, 231 և 234:

Վ. Յ. Թորգոմեան, հիշուելով երկրորդ յիշատակարանին վրայ, կը խորհէր թէ այս Ս. Սարգիս եկեղեցին կը գտնուէր Ղալաթիա եւ թէ թերեւ Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, կառուցուած 1391ին, բարձրացած էր աւտոր գետնին վրայ(3), և քանի որ տարի ետք այս կարծիքը կը փոխէր հաստատ համոզման (Կոնստ, 19 Նոյմ. 1938), Նոյն ատենները, Բարգէն Յայտնապոս Կիւլէսէրեան (Ուրդ-Յի Տարեցոյ Աշխատք Լիւթաւաճ, 1925, էջ 328) առանց տարակոյտի Ս. Սարգիսը Ղալաթիոյ մէջ կը գտնէր և Նոյն համոզումը կը կրկնէր 1933ին (Զաւարճոյ Տարեգիր, Կ. Պոլիս, 1933, էջ 131-132): Ըստ Արշակ Աւագոյանեանի ալ «հաւանական է թերեւ կարծիք թէ Ս. Սար-

գիս կը գտնուէր Ղալաթիոյ արդի եկեղեցւոյն տեղը և քնաւ Կ. Պոլսոյ բուն քաղաքին մէջ, ուր Ս. Սարգիս առնուի եկեղեցի մը Թուաց առեղծութիւնը հրաւիրելէ զատ ոչ մէկ նշանակութիւն կրնար ունենալ, բան մը որ Լատին-Ճինովացիներու տիրապետութեան տակ գտնուող Ղալաթիոյ մէջ կրնար անշուարտ անցիլ» (Նոյմ Լուս, Կ. Պոլիս, 16 Նոյեմբեր 1928):

Ղալաթիոյ մէջ Ս. Սարգիս առնուի եկեղեցի մը գոյութեան վարկածին կրնայ նպաստել երրորդ յիշատակարան մը, գրուած 1398ին, «ի քալաքս Խալասան, հանդէպ Կոստանդինուպոլիս»: Զեռագրիւր (Սարգիս Ենորհարկի Մեկնութիւն Քղթոյն Կաթուղիկէի) գրուած է միտեսի Սրբահամի համար, որ «ես գմատեսն սուրբ ի մեծ եւ յաւազ եկեղեցին ի սուրբ Սարգիս»(4):

Անուններուն նայութենէն անհրաժեշտորէն կարելի չէ հետեցնիլ, սակայն թէ 1361ին և 1398ին յիշուած համանուն եկեղեցիները նոյնն են. որովհետեւ առաջինը կը գտնուէր «ի մօտ ի Ղալաթան», իսկ երկրորդը՝ «ի քալաքս Խալասան»: Առաջինը Ղալաթիոյ մերձակայ է, երկրորդը՝ Ղալաթիոյ մէջ:

Ոնցիրը աւելի կը կնճռոտի չորրորդ յիշատակարանով մը, որ գրուած է 1475ին, Խաթանպոլի գրաւումէն քսաներկու տարի ետք. և որուն մէջ ալ յիշուած է Ս. Սարգիս եկեղեցի մը և անունը այն թագին ուր կը գտնուէր:

Յիշատակարանը կը վերաբերի Երեւանի Մատենադարանին թ. 7831 Աւետարանին: Զեռագրին վերջին տէրը կը գրէ.

Ի քվականիս Հայոց ԶԻԻ (1475), յունիս ամսոյ 2 (6) Խալաքլացիին առից գլաֆայն, եւ Կերեցաւ սուրբ Աւետարանս եւ բերաւ լիւսըմպալ. եւ ես Աւետարանս գնեցի եւ եղի սրբոյն Սարգիս օհանն, ի յիւսասակի վերացման Խաչի կիրակին:

Ձվերջին ստացաւ սուրբ Աւետարանիս ըզպարոն Աւետիքի յիւսեղիք հանդերձ ձեռնովք, որ ստացաւ զուրբ Աւետարանս ի յալազեցեաց, որ գրեալ ի Կաթային եւ բերին ի լիւսըմպալս, ի յիլլիթթոսիայի մահալան, ի դուռն սրբոյն Սարգիս օհաննային(5):

Այթթոսիա աղաւաղուա թէ Այիա Թեոդոսիա (Սրբուհի Թէոդոսիա) բառերուն:

Այս սրբուհիին անունով վանք մը կը գտնուէր Ոսկեղջիւրի վրայ, Թեոդոսիայի Գուռին մօտերը, որ կը համապատասխանէ Ոսկեղջիւրի վրայ այժմեան Այա-Գափուին, Ճիպպլիի և Ֆինեիի միջև (9), 15րդ դարուն, Ֆաթիհի վազմիրէններուն մէջ այս թաղը կոչուած է Այա Քենիսուսը մահալլէսի (10) (Այա եկեղեցիի թաղ), Մուսթաֆա փաշայի բաղնիքին մօտերը:

Հոտ Անճելիլլուի, որ գրած է 1468էն հոտք, Իսթանպուլ փոխադրուած Տրապիզոնցիները հաստատուած էին Ոսկեղջիւրի եկեղեցը, Ֆինեիի մօտերը (9), ճիշդ այն շէնքին մէջ ուր կը գտնուէր «Ալթոքոսիայի մահալլան»:

Այսպէս ուրիշ, 1360էն մինչև 1475, Բիւզանդական և Օսմանեան իշխանութեանց օրով, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ս. Սարգիս անուն եկեղեցիներ յիշուած են մինչև այսօր չորս անգամ:

Այս եկեղեցիներէն երկուքին վայրերը որոշապէս յիշուած են: Մէկը, յիշուած 1398ի յիշատակարանին մէջ, կը գտնուէր «ի բալլան Խալաֆան» և նկատուած էր «մեծ եւ աւագ եկեղեցի» մը: Գրիշը, աւագ բառով արդեօք ըսել կ'ուզէր թէ համանուն փոքր եկեղեցի՞ մըն ալ կար, թէ պարզապէս մեծ բառին իբրեւ ստատկացուցիչ հոմանիշ գործածած է գտն: Ղալաթիոյ Ս. Գրիգոր Հուսաւորիչ եկեղեցին, որ կառուցուած է 1391ին, չի կրնար, հետեւաբար, Ս. Սարգիս եկեղեցիի մը գետնին վրայ շինուած ըլլալ: Եթէ այդպէս ըլլար, ինչո՞ւ Կոս կամ Կոզմաս այս վերջին եկեղեցիին համար հող մը պիտի գնէր: Այս յիշատակարանը կը հաստատէ ուրիշ թէ Իսթանպուլի գրաւումէն առաջ և հոտք Ղալաթիոյ մէջ երկու հայկական եկեղեցիներ քոյուծվին ունէին: Արդեօք մէկը էջմիածնի և միւսը Հոմի կապուած հայերուն յատուկ էր:

Երկրորդ Ս. Սարգիսին վայրի ալ որոշապէս յիշուած է Ոսկեղջիւրի վրայ, Այա Թեոդոսիայի (Այա Քենիսուսը) թաղին մէջ: Թերեւս յունական եկեղեցի մըն էր. զոր Ֆաթիհ յանձնած է Տրապիզոնէն գաղթած հայերուն. բայց թերեւս գոյութիւն ունէր քաղաքին գրաւումէն առաջ իսկ: Այս Թեոդոսիա Դրան թաղը կը թուի մաս կազմած ըլլալ այն հողամասին որ Ոսկեղջիւ-

րին վրայ, այժմեան Եէմիշ իսքեւէսիին և Էմին Էօնիւիին միջև կը գտնուէր ու կերկարէր գէպի վեր և կը գտնուէր վենետիկեան իշխանութեան տակ: Ծանօթ է որ Պոլսոյ գրաւման առին Հայերը և Հրեաները կը գտնուէին Վենետիկի պալլին պաշտպանութեան և իրաւասութեան տակ:

Բայց ո՞ւր կը գտնուէին 1360ի և 1361ի յիշատակարաններուն մէջ յիշուած Ս. Սարգիսները: Դատելով երկու յիշատակարաններուն թուականներուն մերձաւորութենէն, ներքին է խորհիլ թէ երկուքը միևնոյն եւ եկեղեցին են, յիշուած մէկ տարուան տարբերութեամբ: Ներքին է նաև խորհիլ թէ «ի մօս ի Ղալադան» գտնուած եկեղեցին Այա Թեոդոսիայի թաղին Ս. Սարգիսն է, և թէ գրիշը եթէ եկեղեցիին Ղալաթիոյ մօտ ըլլալը յիշած է, պատճառը այն է որ եկեղեցին Ղալաթիոյ վենետիկեան իշխանութեան պաշտպանութիւնը կը վայելէր և կախուած ունէր Ղալաթիոյ Հայոց կրօնական իշխանութենէն: Պէտք է սպասել սակայն, որ նոր յայտնութիւններ հաստատեն կամ հերքեն այս ենթադրութիւնները:

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

(1) Թ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մասնագրարին Միքարեանի վիճակ, էջ 782բ: Տես նաև Վ. Թ. Թորգոմեան, Երևանի Ձեռագրի Քեօմիւրեան Սամաթիոյ Պատմութիւն, Վիեննա, Ա., 1915, էջ 275, Բ., 1932, էջ 485 և Լ. Խաչիկյան, ԺԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երեւան, 1940, էջ 446:

(2) Բարգէն Կաթողիկոս (Կիւէսէրեան), Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր Վանոց եւ Երջակայից, Անթիլիսիա, 1957, էջ 1220 և Վ. Թ. Թորգոմեան, անդ, էջ 484:

(3) Վ. Թ. Թորգոմեան, անդ, էջ 484:

(4) Լ. Խաչիկյան, անդ, էջ 622-623:

(5) Լ. Խաչիկյան, ԺԳ. դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն Բ, Երեւան, 1958, էջ 389:

(6) J. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris, 1950, p. 271.

(7) Tahsin Oz, *Zwei Stiftungskunden des Sultan Mehmed II. Fatih*, Istanbul, 1935, pp. 54; *Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri*, (Türk Vakfiyeleri, № 1), Ankara, 1938, pp. 137, 138, 240:

(8) Angiolello, *Histoire des Ottomans et des Persans*, Ed. Jean Reinhard, Buenos Aires, p. 45.